

گزارشی از کتاب

«مجمعنا فی الفكر والتراث الشهدی السید محمدباقر الصدر»

سید محمد حسن حکیم

نام کتاب: مجمعنا فی الفكر و التراث الشهدی السید محمدباقر الصدر

نویسنده: سید منذر حکیم

ناشر: مرکز تحقیقات علمی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی

سال چاپ: ۱۳۸۸

تعداد صفحات: ۵۲۴ قطع: وزیری

مقدمه

تاریخ اندیشه دینی با تمام فراز و نشیب‌هایش همواره مرهون تلاش‌های اندیشمندان فرهیخته و مبتکری است که منبع تحول و نقطه عطفی برای اندیشه‌های گوناگون بوده‌اند و استمرار حرکت علمی را در ساحت اندیشه‌ای دین پایدار نموده‌اند.

حوزه‌های قرآنی و حدیثی و فقهی تا حوزه‌های تفسیر و فلسفه و کلام و عرفان و... همواره نام اندیشمندانی را بر تارک خود می‌نمایاند که حیات اندیشه را رونق تازه‌ای داده‌اند؛ بزرگانی هم‌چون: فارابی، بوعلی، صدرای شیرازی، شیخ طوسی، علامه حلی، شهیدین، شیخ انصاری، علامه طباطبایی، امام خمینی (قدس) و ...

شهید بزرگوار سید محمد باقر صدر به حق یکی از این معدود اندیشمندان تاریخ اندیشه دینی است که طراوت و شادابی حوزه اندیشه دینی و عرصه پایان‌ناپذیر تفکر دینی را در دوران معاصر با نگاه عمیق و اندیشه بلند خود به تصویر کشید.

این حقیقت در آثار فاخر و اندیشه رایج او به خوبی نمایان است؛ نگاشته‌هایی که امروزه بحث‌های معاصر اندیشه دین را پی‌جویی و بالاتر از آن، پی‌ریزی نموده است؛ آثار فاخری چون

«فلسفتنا»، «دروس فی علم الأصول»، «اقتصادنا»، «المدرسه القرآنیه»، «المدرسه الإسلامیه»، «الإسلام یقود الحیاه» و...

امروزه کمتر محفل اندیشه‌ای و علمی است که در ساحت‌های گوناگون اندیشه دینی به طرح نظر و بحث علمی بپردازد و به بحث‌های دقیق و فنی این شهید بزرگوار نیاز پیدا نکند.

برای نمونه می‌توان به کتاب «اقتصادنا» اشاره نمود که در حوزه اندیشه اقتصادی اسلام به بررسی مبانی و پایه‌های اقتصاد اسلامی، چگونگی کشف اندیشه‌های اقتصادی اسلام از منابع اصیل دین، راه‌کارهای اسلامی برای حل مسائل اقتصادی و... می‌پردازد، که در نوع خود بی‌نظیر بوده و از ابتکارات این شهید بزرگوار می‌باشد. این کتاب و این اندیشه امروزه به عنوان پایه اقتصاد اسلامی در مراکز علمی و دانشگاهی پذیرفته شده و در مجامع علمی مطرح است.

همین‌گونه است نوآوری‌های ایشان در باب اندیشه‌های اصولی که امروزه در حوزه‌های علمیه رواج بسیار یافته است، و از این قبیل است مبانی اندیشه قرآنی و دیگر نوپردازی‌های این علامه شهید که بسیار است و از موضوع این مقاله و ظرفیت آن خارج می‌باشد.

آن‌چه این مقاله در صدد معرفی آن است بخش ناشناخته‌ای از اندیشه‌های آیت الله سید محمد باقر صدر است، که تا به امروز مورد دقت قرار نگرفته و یا کمتر در معرض بحث و کنکاش علمی بوده است.

اثری که به تازگی برای اولین بار و در کتاب ارزشمند «مجتعنا فی فکر و تراث الشهدید السید محمد باقر الصدر» نگاشته محقق توانا جناب استاد «سید منذر حکیم» به تصویر کشیده شده است. در حقیقت، به بهانه این کتاب، اندیشه‌های اجتماعی شهید سید محمد باقر صدر را مرور نموده و با نکاتی در مورد این اثر آشنا می‌شویم.

نگاه قرآنی، محور اندیشه‌های شهید صدر

علامه سید محمد باقر صدر بهترین راه دست‌یابی به پاسخ‌های صحیح مسائل روز را اتکای به قرآن کریم می‌داند، از این رو به بررسی دقیق راه‌های کشف نظریات متناسب با زمان از کتاب شریف الهی می‌پردازد و با نگاه دقیق و روشمند خود تلاش می‌کند تا از درون قرآن کریم به بررسی مشکلات معاصر انسان بپردازد و راه‌حل صحیح و واقعی برای نجات انسان معاصر ارائه نماید.

آیت‌الله صدر با نگاهی عمیق و به دور از تعصبات نابجای مذهبی با مبنایی استوار قرآن کریم را که کتاب حیات انسان و نقطه اصیل و حد مشترک تمامی مسلمانان است محور کار خود قرار داده و نظریات اسلامی و نظام‌های فکری اسلام را برای مسلمان معاصر به تصویر می‌کشد.

شاید بتوان گفت آن‌چه کار شهید صدر را از کارهای رایج و تکراری متمایز می‌نماید - پس از اتکای به قرآن و نگاه فرامذهبی - نگاه روشمند او به مباحث و روش‌های استوار و بی‌اشکال وی در کشف و ارائه اندیشه‌های دینی از قرآن کریم است، که خود به تنهایی نقطه عطفی در تاریخ اندیشه دینی به حساب می‌آید و فضاهای بی‌نهایتی را برای محققان حوزه دین بازگشایی می‌نماید؛ عرصه‌هایی که شاید پیش از این شهید فرزانه و تلاش‌های خستگی‌ناپذیر او بسیار دور و دست‌نیافتنی به نظر می‌رسید.

وی بر پایه همین نگاه روشمند، به اکتشاف نظریات مورد نیاز در فضای معاصر می‌پردازد و مباحثی چون «اقتصادنا» و «فلسفتنا» را از درون اصیل‌ترین منبع دینی، یعنی قرآن کریم، استخراج و استنباط و به جامعه انسانی تقدیم می‌نماید.

«مجتعنا» و جرایب آن

سید منذر حکیم در کتاب «مجتعنا» به بررسی حلقه مفقوده اندیشه‌های شهید صدر می‌پردازد و حقیقتی را به تصویر می‌کشد که شاهراه ارتباطی تمامی اندیشه‌های شهید صدر است و مبانی اندیشه‌ای او در کتاب‌های «فلسفتنا» و «اقتصادنا»، و نوع رابطه اندیشه‌های گوناگون حوزه دین برای ایجاد مجموعه‌ای سالم و متکامل در پرتو اندیشه دینی و مبانی قرآنی را تبیین می‌نماید.

«مجتعنا» اثری است که شهید صدر آرزوی به ثمر نشستن آن را داشته و همواره در افسوس تأخیر و به نتیجه نرسیدن این اثر می‌فرمود: «مجتعنا منع من مجتعمنا؛ جامعه ما (یعنی فضاهای اجتماعی و شرایط سیاسی و اجتماعی آن روز عراق) مانع از آن شد که کتاب مجتعمنا به ثمر برسد» (به نقل از شاگرد میرز شهید صدر حضرت آیت الله سید محمود شاهرودی).

حقیقت آن است که هر کس اندک آشنایی با حوزه‌های اندیشه انسانی و مبانی نظریات معاصر داشته باشد به خوبی این نکته را درک می‌کند که اساس و پایه حقیقی برای نظریات اقتصادی و بستر مناسب تحقق یک نظام اقتصادی با اندیشه‌ای کارآمد، بر نظریه‌ای استوار در حوزه مباحث اجتماعی مبتنی است.

به بیان دیگر، تا فضا و بستر مناسب اجتماعی موجود نباشد و مبانی اندیشه‌ای یک مجتمع انسانی شکل نگیرد سخن از ساختارهای اقتصادی شایسته، شاید چندان صحیح به نظر نرسد. این حقیقتی است که شهید صدر به آن اشراف داشته و متذکر آن شده است، چنان که پایه‌های اندیشه اجتماعی خود را در بسیاری از آثار خویش طرح نموده و به تبیین بسیاری از آنها پرداخته است.

اما چرایی تقدم مباحث اقتصادی بر مباحث اجتماعی در ارائه به مجامع اندیشه‌ای مسئله‌ای است که محقق فرزانه سید منذر حکیم به بررسی آن پرداخته و آن را این‌گونه تبیین می‌نماید:

«شهید صدر بحث‌های اقتصادی خود را که با عنوان «اقتصادنا» ارائه شد، بر بحث‌های اجتماعی و کتاب «مجمعنا» مقدم نمود در حالی که به‌طور منطقی بحث‌های اقتصادی در حقیقت یکی از فروع نظریه اجتماعی ایشان است، در باب چرایی این تقدیم با توجه به مطالعاتی که داشتم می‌توان گفت: دلیل تقدیم «اقتصادنا» بر «مجمعنا» حساسیت اوضاع سیاسی عراق در آن زمان و ورود اندیشه‌های مارکسیستی در درون مایه نظام سیاسی اقتصادی عراق بود. در چنین فضایی شهید صدر تلاش نمود تا هم عظمت اسلام را به عنوان جامع‌ترین ادیان نمایان سازد و هم در مقابل شبهات و هجمه‌های مارکسیستی پاسخ‌گوی نیازهای فکری جامعه اسلامی آن زمان باشد. مؤید این مطلب مباحث جلد اول کتاب «اقتصادنا» است که در حقیقت خمیرمایه‌ای اجتماعی با رویکردی اقتصادی است.»

بنابراین در حقیقت، مبانی و مباحث اندیشه اجتماعی اسلام بر پایه قرآن کریم نزد شهید صدر بر اساس سیر منطقی آن، پیش از مباحث اقتصادنا شکل گرفته و منسجم گردیده است، اما به دلیل شرایط اجتماعی خاص انتشار آن به تأخیر افتاده است؛ تأخیری که به عدم ارائه این اثر و عدم انتشار آن تا پایان حیات کوتاه اما پربرکت این شهید عالی مقام منجر گردید.

بر این پایه، دور از ذهن نیست اگر ادعا شود مجموعه منسجمی از اندیشه‌های اجتماعی شهید صدر نه در زمان حیاتش و نه بعد از شهادت او منتشر نگردیده است، و همین امر اندیشمند فرزانه سید منذر حکیم را به تحقیق و کنکاش درباره این مباحث برانگیخته تا این بخش از آثار استاد شهیدش را که پنهان مانده و در آثار او مورد کم‌توجهی و غفلت بسیاری از اندیشمندان قرار گرفته است نمایان ساخته و به پی‌جویان اندیشه‌های او ارائه نماید.

ویژگی‌ها و امتیازات کتاب «مجمعنا»

کتاب «مجمعنا» از چند منظر مهم و اساسی، اهمیت داشته و در آن نکات بسیار مهمی وجود دارد که درخور دقت و شایسته تأمل عمیق است:

۱. یکی از مهم‌ترین نکات این تحقیق ارزشمند که در نهایت امانت صورت گرفته، بازخوانی ایده‌های قرآنی شهید صدر در حوزه مباحث اجتماعی است.
۲. بحث‌های پایه‌ای و سؤالات اساسی مانند: چیستی جامعه مطلوب انسانی از نگاه اسلام، اصول و پایه‌های چنین جامعه‌ای، نظریه مبنا در این باب، اهداف و دور نمای چنین جامعه‌ای، راه‌های علمی و

عملی برای رسیدن به یک جامعه انسانی مبتنی بر اصول اسلامی، و بسیاری از سؤالات اساسی دیگر که در آثار شهید صدر فراوان به آنها پرداخته شده است.

اصل ایده اجتماعی آیت‌الله شهید صدر در کتاب «فلسفتنا» و همچنین جزوه‌های «الاسلام یقود الحیاه» که ایشان پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران به حضرت امام خمینی علیه السلام تقدیم نمود.

- مبانی اندیشه‌ای ایشان در باب جامعه قرآنی که در کتاب «المدرسه القرآنیه» نظریه‌پردازی آن طراحی و ارائه شده است.

و بسیاری مباحث دیگر...

تمامی این مباحث و پیش‌فرض‌های بسیار دیگر که در آثار شهید صدر موجود است در این کتاب به صورت جدی بازخوانی شده است.

۲. دومین ویژگی ممتاز این تألیف کشف مبنا و شکل مطلوب برای ارائه مباحث اجتماعی قرآن از دیدگاه شهید صدر است.

در این باب مؤلف فرهیخته کتاب با بررسی‌های گسترده خویش به این اعتقاد رسیده است که:

«شهید صدر پایه‌های ایده «مجمعنا» را بر بحث‌های مطرح شده در دروس ویژه‌ای که بعدها با نام «المدرسه القرآنیه» معروف شد و همچنین جزوه‌های «الاسلام یقود الحیاه» قرار داده که از لحاظ مفهومی به بحث‌های ویژه جامعه قرآنی بسیار نزدیک است.»

این امر شاید یکی از مهم‌ترین نکات قابل تأمل است، زیرا کشف مبانی علمی در چند اثر پراکنده در مجموعه‌های گوناگون کاری بس دشوار و تلاشی فاخر است که نه تنها خود اثر را سامان‌دهی می‌نماید بلکه فضای نقد و بررسی علمی را درباره یک اندیشه جهت داده و به سرمنزل مقصود هدایت می‌نماید.

بر همین اساس مؤلف محترم در کتاب «مجمعنا» مبانی بحث را بر این مجموعه بنا نهاده است.

۳. سومین خصوصیت مهم این اثر استقرای تام مباحث اجتماعی در آثار شهید صدر است.

نگاه جامع و دقت مؤلف در تجمیع تمامی مباحث مرتبط با اندیشه اجتماعی در همه آثار علامه شهید صدر شایسته تقدیر است. به حق می‌توان گفت مؤلف توانای «مجمعنا» از کوچک‌ترین مطالب مرتبط با بحث نیز دریغ ننموده و هر آن‌چه را که به شکلی با اندیشه اجتماعی شهید صدر ارتباط داشته در این مجموعه جمع‌آوری نموده است.

۴. آخرین نکته که اهمیت بسیار زیادی دارد و نشان‌دهنده توان‌مندی مؤلف کتاب است، قالب و ساختار کلان کتاب «مجمعنا» است.

سید منذر حکیم در این اثر از روش استادش علامه شهید صدر در دو کتاب «فلسفتنا» و «اقتصادنا» الهام گرفته و تلاش نموده است تا نظام طرح مباحث اجتماعی را به فضای بحث شهید صدر و مبانی او در طرح و ارائه مباحث اندیشه‌ای اسلام در این دو کتاب نزدیک نموده و به جای استادش بنگارد.

«مجتمعنا» در یک نگاه

کتاب «مجتمعنا فی فکر و تراث الشہید السید محمد باقر الصدر» که حاصل تلاش استاد توانا سید منذر حکیم است در شش بخش شکل گرفته است:

مقدمات کتاب؛ که در دو بخش سامان یافته است:
 - آشنایی با زندگی‌نامه علامه شهید سید محمد باقر صدر (قدس)؛
 - تبیین ضرورت و اهمیت بحث از جامعه انسانی در پرتو قرآن و سنت.
 بخش اول: که مباحث پایه‌ای ذیل در آن طرح شده است:

- بازشناسی مفاهیم و اصطلاحات: که در آن به بررسی مفهوم مجتمع و تعریف آن نزد اندیشمندان اسلامی و دانشمندان علوم اجتماعی و در نهایت به تبیین مفهوم مجتمع و مصطلحات پیرامون آن در نظر شهید صدر پرداخته شده است؛

- بررسی راه‌های کشف نظریه اجتماعی در نگاه شهید صدر؛
 - تاریخچه بحث «مجتمعنا» و سیر تحولات این بحث در مجموعه آثار شهید صدر.
 بخش دوم: که به بررسی جایگاه مجتمع و مباحث اجتماعی در میان جامعه بشری و سابقه انسان‌ها و به خصوص انسان معاصر در تعامل با مسائل و مشاکل اجتماعی و یافتن راه‌های برون‌رفت از مشکلات اجتماعی می‌پردازد.

در این بخش راه‌حل‌های چهارگانه‌ای برای مشکلات اجتماعی انسان طرح گردیده و مورد بحث و نقد قرار گرفته و میزان کارآمدی و چرایی ناکارآمدی هر یک به دقت بررسی شده است.
 نسبت‌سنجی علمی دقیق میان مبانی گوناگون اندیشه‌ای در حوزه مباحث اجتماعی از خصوصیات بارز این بخش از کتاب است.

محورهای اساسی بحث در این بخش:

- علم؛
- نظام سرمایه‌داری؛
- مارکسیسم؛
- دین.

بخش سوم: به پایه‌های نظریه اجتماعی قرآن کریم اختصاص دارد، که در ضمن آن به تبیین اصول و ریشه‌های نظریه قرآنی شهید صدر در باب مجتمع انسانی پرداخته شده است.

محورهای اساسی بحث در این بخش:

- دین نیاز فطری و اجتماعی انسان؛
- تحولات اجتماعی و قانون‌مندی این تحولات؛
- قلمرو سنت‌های اجتماعی؛
- ویژگی‌های پدیده‌های اجتماعی؛
- عناصر تشکیل‌دهنده جامعه بشری و دیدگاه‌های موجود در این باب (الهی و بشری)؛
- استخلاف به عنوان یک سنت تاریخی و الهی؛
- نقش دین در حیات اجتماعی انسان؛
- سطوح ارتباطات میان عناصر تشکیل‌دهنده جامعه انسانی؛
- و ...

بخش چهارم: به سنت‌های اجتماعی (سنن الهی در قرآن کریم) و نقش آنها در مراحل تکامل جوامع انسانی اختصاص دارد، که در آن به چرایی و چگونگی تغییرات اجتماعی و عوامل مؤثر بر افت و فرود جوامع از دیدگاه قرآن کریم پرداخته شده است.

محورهای اساسی بحث در این بخش:

- نقش سنت‌های اجتماعی در تکامل اجتماعی انسان؛
- سنت‌های اجتماعی و راه‌های کشف آن از قرآن کریم؛
- ویژگی‌های سنت‌های اجتماعی تاریخی در قرآن کریم؛
- انواع سنت‌های الهی و بررسی پیرامون آنها:
 ○ سنت‌های مشروط؛
 ○ سنت‌های مطلق؛
 ○ سنت‌های موضوعی.
- منظومه سنن اجتماعی در قرآن کریم.

بخش پنجم: بررسی اساس و ریشه حقیقی مشکلات اجتماعی انسان‌ها و یافتن راه‌حل‌های واقعی برای فائق آمدن بر آنها را محور بحث قرار داده است.

محورهای اساسی بحث در این بخش:

- ریشه‌های مشکل اجتماعی انسان و راه‌حل‌های مفید برای آن؛
- رسالت دین: توجه به درون انسان، نقش دین در ایجاد تحول درونی انسان؛

- توجه به شاخص الگو و نقش آن در حل مشکلات انسان‌ها.
بخش ششم: نگاهی گذرا به نظریه اجتماعی قرآن کریم است که در ضمن آن به‌طور خلاصه محتوای نظریه اجتماعی قرآن، ابعاد و گستره این بحث در قرآن کریم و ادله اثباتی آن در کتاب شریف الهی بررسی شده است.

محورهای اساسی بحث در این بخش:

- خط خلافت و خط شهادت: بررسی ریشه‌ها و ادوار تاریخی و همچنین آثار و نتایج آن؛
- نقش نظریه اجتماعی و تأثیر آن بر فهم قانون‌گذاری‌های اسلام و فقه اسلامی؛
- ضرورت توجه به مبانی اجتماعی به عنوان پایه‌ای اساسی برای درک نظام فقهی و حقوقی اسلام، نتیجه‌ای است که در این باب پی‌جویی شده است.
- نظریه اجتماعی و نظام سیاسی اسلام در عصر غیبت تا ظهور مهدی (عج)؛
- آینده خلافت انسان و ویژگی‌های دولت مهدوی (عج).

چند نکته

جدی‌ترین بحثی که درباره این‌گونه آثار شکل می‌گیرد چرایی بحث از اندیشه‌هایی است که رنگ زمان به خود گرفته و دورانی را گذرانده است و شاید در برخی مباحث این نوع از آثار، نگاه مقطعی و ناظر به زمان و شرایط حاکم به خوبی نمایان است. (آیت‌الله یعقوب جعفری، نشست تخصصی بررسی کتاب مجتمعا، انجمن قرآن‌پژوهی حوزه).

بر پایه این‌گونه سؤالات است که بررسی چرایی یک تحقیق در آثار گذشته و ضرورت‌های شکل‌گیری آن اهمیت بسزایی می‌یابد.

حقیقت آن است که فرایند تکاملی اندیشه‌ها در گستره تاریخ و سیر تحولات آن خود از محورهای اساسی تولید و گسترش علم و دانش است. از این رو بحث از اندیشه‌های تاریخی و کشف جایگاه هر اندیشه در مسیر تکامل آن دانش اهمیت ویژه‌ای دارد و همین امر اندیشمندان را در حوزه‌های گوناگون به بررسی تاریخ علوم می‌کشاند.

اما در خصوص آثار علامه شهید صدر این امر کمتر به چشم می‌خورد، زیرا ایشان از نظریه-پردازان معاصر در حوزه اندیشه دینی محسوب می‌گردد و فاصله اندکی که میان ما و او در گذشت سالیان پیش آمده است، موجب تاریخی شدن او و اندیشه‌هایش نگردیده است.

از سوی دیگر، اثر ارزشمند «مجتمعا» که به کنکاش در اندیشه‌های اجتماعی شهید صدر می‌پردازد، برای اولین بار اندیشه‌های اجتماعی این شهید بزرگوار را به‌طور جامع و با نگاهی همه‌جانبه بررسی می‌نماید.

شاید بتوان گفت جوامع دینی، امروز با ظهور این کتاب با بخش نایافته‌ای از اندیشه جاری شهید صدر آشنا می‌شود و برای اولین بار است که این طرح و اندیشه مجال ظهور می‌یابد.

از این رو این تصور که بحث از چنین اندیشه‌ای بحثی تاریخی است، از اساس تصور باطلی است، زیرا نه تنها شهید صدر از معاصران اندیشه دینی است، بلکه این اثر نمایان‌گر آن است که هنوز بخش‌هایی از آثار و اندیشه‌های این اندیشمند یگانه مجهول مانده و به جوامع دینی معاصر ارائه نشده است.

بنابراین می‌توان گفت: بررسی اندیشه‌های اجتماعی شهید صدر بازخوانی و پی‌جویی یک اثر تاریخی نیست، بلکه کشف اندیشه‌های ناب یک اندیشمند معاصر در حوزه نظریات اجتماعی دین است.

نکته مهم دیگر در این‌گونه آثار، صحت انتساب روش و نتایج بحث به اندیشمندی است که نظریه از آثار او جمع‌آوری می‌گردد.

در فضایی که با نبود یک اندیشمند، گزاره‌های پراکنده او به نظم کشیده می‌شود و خروجی آن نظامی قابل طرح می‌گردد، از اساسی‌ترین اشکالات درباره آن چگونگی کشف منهج و روش آن اندیشمند برای بازبایی نظام حاکم بر اندیشه اوست.

در چنین فرایندی محققى که به بررسی اندیشه‌های دیگری در نظام‌سازی و طرح یک ایده می‌پردازد، باید همت اولیه خود را بر کشف روش حاکم بر اندیشه آن اندیشمند قرار دهد و خود صلاحیت‌های لازم را برای آشنایی با آن اندیشمند و آثار وی داشته باشد.

برای رسیدن به چنین جایگاهی و تأمین این مهم آن چه رواج دارد در دو محور قابل طرح است:

- بررسی تمامی آثار یک اندیشمند و نگاه جامع نسبت به روش وی در طرح و ارائه اندیشه‌هایش؛

- میزان آشنایی نگارنده اثر با آثار و شخصیت علمی صاحب اثر.

در مورد کتاب «مجتمعا» می‌توان گفت این مهم به بهترین شکل ممکن صورت گرفته است، زیرا حجت‌الإسلام و المسلمین استاد سید منذر حکیم از یک سو از شاگردان استاد شهید سید محمد باقر صدر بوده، و از سوی دیگر سال‌های بسیاری را به بررسی اندیشه‌های استاد خود و یافتن راه-کارهای جدید در پرتو اندیشه‌های ایشان گذرانده است. وی در توصیف نوع ارتباط علمی خود با این شهید فرزانه می‌گوید:

«حدود سال ۱۳۵۰ق پیش از آن‌که افتخار شاگردی در محضر درس علامه شهید سید محمد باقر صدر را داشته باشم در نجف اشرف با نوشته‌ها و شاگردان ایشان آشنا شدم و در مجالس ویژه و خارج از درس ایشان حاضر شده و سپس در سال‌های ۵۱ تا ۵۳ به‌طور مستقیم از درس خارج فقه و

اصول ایشان بهره‌مند شدم و پس از آن تاکنون با نوشته‌های معظم‌له دمساز بوده و شیفته افکار، نظریات و روش ایشان هستم».

وی در سال‌های بسیاری برای بازشناسی و بررسی مباحث اجتماعی استاد شهید، و الگوبرداری از نوع عملکرد و کشف روش او در طرح مباحث، به خصوص مباحث اجتماعی، تلاش نموده و به حق از عهده این مهم برآمده است.

از این رو می‌توان با جدیت، به بررسی و مقایسه این اثر با دیگر آثار شهید صدر پرداخت و موفقیت این محقق توانمند را در بازیابی نظریه استادش مورد کنکاش قرار داد.

در پایان، اشاره به این نکته لازم است که محقق فرزانه جناب حجت‌الاسلام و المسلمین سید منذر حکیم بر این باور است که این اثر در حقیقت جلد اول از مباحث اجتماعی شهید صدر است که در آن مبانی نظریه اجتماعی و همچنین نظریه اجتماعی شهید صدر را بر اساس مستندات قرآنی و با یک نگاه فرامذهبی ارائه نموده است، اما نظام اجتماعی بر اساس نگاه شهید صدر بخش دیگری از اندیشه‌های شهید صدر است که به تدوین کتاب دیگری نیاز دارد.

❦❦❦❦❦